

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/34-45>

Elçin İbrahimov
Qarabağ Universiteti
Filologiya elmləri doktoru
Xankəndi, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-1105-9345>
elchin.ibrahimov@karabakh.edu.az

Türkologiyanın yüz illik elmi inkişaf mərhələləri və perspektiv istiqamətləri: 1926-2026 dövrünün analizi

Xülasə

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay türkologiya elminin sistemli şəkildə formalaşmasının başlanğıc nöqtəsi kimi qiymətləndirilir. Bu tədqiqatda 1926-2026 dövrü ərzində türkologiyanın elmi inkişaf mərhələləri, istiqamətləri və tədqiqat prioritetləri mərhələli şəkildə təhlil olunur. Məqalədə türkologiyanın sovet dövrü, postsovet mərhələsi və müasir qloballaşma dövründəki elmi diskursları müqayisəli şəkildə araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi türkologiyanın yüz illik elmi təcrübəsini ümumiləşdirərək bu sahənin inkişaf tendensiya və gələcək perspektivlərini müəyyən etməkdir. Analiz nəticəsində müəyyən olunur ki, türkologiya elmi yalnız dil və ədəbiyyat tədqiqatlarının toplusu deyil, həm də türklərin ortaq kimliyini, mədəni yaddaşını və intellektual birliyini əks etdirən çoxşaxəli elmi istiqamət kimi formalaşmışdır. Müasir mərhələdə rəqəmsal humanitar elmlər, müqayisəli dilçilik, mədəni inteqrasiya və ortaq türkcə diskursları türkologiyanın gələcək inkişafında əsas istiqamətlər kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: *Türkologiya, Bakı Türkoloji Qurultayı, elmi mərhələlər, dil birliyi, ortaq kimlik, perspektiv istiqamətlər.*

Elchin Ibrahimov
Qarabakh University
Doctor of Philological sciences
Khankendi, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-1105-9345>
elchin.ibrahimov@karabakh.edu.az

The Scientific Development Stages and Perspective Directions of Turkology Over a Century: an Analysis of the 1926-2026 Period

Abstract

The First Turkological Congress held in Baku in 1926 is regarded as the starting point for the systematic formation of Turkology as a scientific discipline. This study analyzes the scientific development stages, directions, and research priorities of Turkology during the 1926–2026 period in a phased manner. The article comparatively examines the scientific discourses of Turkology during the Soviet era, the post-Soviet period, and the contemporary era of globalization. The aim of the study is to summarize the century-long scientific experience of Turkology and to identify the main developmental trends and future perspectives of the field. The analysis reveals that Turkology is not merely a collection of linguistic and literary studies but has evolved into a multidimensional scientific field that reflects the common identity, cultural memory, and intellectual unity of the Turkic peoples. In the modern stage, digital humanities, comparative linguistics, cultural integration, and the

discourse of a common Turkic language are evaluated as the main directions for the future development of Turkology.

Keywords: *Turkology, Baku Turkological Congress, scientific stages, language unity, common identity, perspective directions.*

Giriş

Bu günə qədər dil, tarix və mədəniyyət əsasında türkologiyani tədqiqat obyektini kimi araşdıran çoxsaylı elmi tədbirlər (qurultaylar, konqreslər, konfranslar və s.) keçirilmişdir. Lakin tarixi, dilçilik və sosio-siyasi baxımdan nəticələri və təsir dairəsi etibarilə türklük elmi üçün heç bir elmi toplantı, əsrlik kölgəsi bu günə qədər üzərimizə düşən Birinci Türkoloji Qurultayı qədər diqqət mərkəzində olmamışdır. Çünki bu qurultayda milli və mənəvi oyanış ideyası çərçivəsində İsmayıl Qasıralının “*Dildə, fikirdə, işdə birlik*” prinsipi ilə müxtəlif coğrafiyalardan gəlmiş türkoloqlar əlifba islahatı, dil birliyi, ortaq terminologiya, təhsil siyasəti və mədəni inteqrasiya kimi mövzuları 9 gün (1926-cı il 26 fevral – 6 mart) davam edən elmi iclaslarda hərtərəfli müzakirə etmişlər.

Xüsusilə qurultayda müzakirə olunan məsələlərdən biri ortaq əlifba və ortaq ədəbi dil problemləri olmuşdur. Müxtəlif türkdilli bölgələrdə fərqli yazı sistemlərinin və dialektlərin mövcudluğu dil birliyini çətinləşdirirdi. Qurultay iştirakçıları ortaq əlifbanın tətbiqi, ədəbi dilin vahidləşdirilməsi, terminlərin standartlaşdırılması və tədris proqramlarında birgə yanaşmaların qurulması kimi məsələləri sistemli şəkildə müzakirə etmiş, gələcək nəsillər üçün bir dil və yazı birliyinin təmin edilməsinin vacibliyini vurğulamışlar. Bu gün də həmin məsələlər aktualdır: ortaq yazı və ədəbi dil prinsiplərinin tətbiqi, dil birliyi və mədəni inteqrasiyanın təmin olunması hələ də türkoloqlar və təhsil siyasəti sahəsində əsas problem kimi qalmaqdadır.

Tədqiqat

Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultayı, dövrün şəraiti nəzərə alındıqda, Sovetlər Birliyi həddələrində yaşayan türksoylu xalqların elmi irsinin bu günə qədər ötürülməsində, eləcə də ortaq dil, tarix və mədəniyyət əsasları üzərində qurulacaq təhsil siyasətlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm bir dönüş nöqtəsi olmuşdur.

Türkologiyanın XXI əsrdəki rolu, konseptual əsasları və gələcək vizyonu dövrümüzün elmi paradigmatına uyğun şəkildə 100 il əvvəl ifadə edilən ideyalar və elmi miras üzərində yenidən qurulacağı artıq aydındır. Bu tədqiqatda yüz illik təcrübənin institusionallaşma prosesi araşdırılmış, həmçinin iradi ağılın rəqəmsal mədəniyyətlə birləşdirilməsi məsələsinə diqqət yetirilmişdir. Türklük elminin əsas problemləri; ortaq əlifba, ortaq terminologiya, ortaq dil birliyi, tədris və dərş proqramlarının uyğunlaşdırılması və s. – hələ də həllini tapmadığından, türkoloji araşdırma mərkəzlərinin elmi rəhbərliyi altında siyasi iradənin və idarəetmə mexanizmlərinin fəallaşdırılmasına, eyni zamanda, 300 milyona yaxın türkdilli əhəlinin taleyini müəyyən edəcək yeni strateji vizyonun formalaşdırılmasına ehtiyac olduğu vurğulanmışdır.

Bu baxımdan, məqalədə 1926-cı ildən 2026-cı ilə qədər uzanan yüz illik dövrün elmi-fəlsəfi fonunda türkologiya sahəsində nümayiş etdirilən “əsrlik iradə” və bu iradənin Türkiyə, Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan müstəvisindəki daşıyıcı qüvvələri, həmçinin gələcəyə yönəlik baxışlar və elmi yanaşmalar təhlil edilmişdir.

Türkologiyanın institusional iradəsi və Bakı Türkoloji Qurultayı: 1926-2026. XX əsr elmi tarixinin kontekstində, 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı yalnız əlifba məsələlərini müzakirə etməklə kifayətlənməmiş, həm də türk xalqlarının ortaq elmi və mədəni iradəsini institusional bir zəminə daşıyan, fikir və praktik fəaliyyətin birləşdiyi önəmli bir hadisə kimi türkologiya tədqiqatları üçün dönüş nöqtəsi olmuşdur. Daha əvvəl, 1906-cı il Nijni-Novqorod Qurultayı və 1917-ci il Moskva Qurultayı kimi tədbirlər baş tutsa da, heç biri Birinci Türkoloji Qurultayı qədər elmi diqqət və geniş təsir yaratmamışdır. Qurultay, xüsusilə Sovetlər Birliyi ərazisində yaşayan türk icmaları üçün əlifba məsələsində tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdir və türkologiyanın həm elmi, həm də milli kimlik quruculuğundakı rolunu müəyyənləşdirmişdir.

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay çərçivəsində müzakirə olunan əsas məsələlərdən biri ortaq əlifbanın yaradılması və ədəbi dilin vahidləşdirilməsi problemi olmuşdur. Türk dillərinin müxtəlif coğrafi məkanlarda fərqli yazı sistemləri və dialektlər əsasında inkişaf etməsi ümumtürk miqyasında dil birliyinin təmin olunmasını ciddi şəkildə çətinləşdirirdi. Qurultay iştirakçıları bu maneələri aradan qaldırmaq məqsədilə ortaq əlifbanın tətbiqi, ədəbi dilin normallaşdırılması, terminoloji sistemin vahidləşdirilməsi, həmçinin tədris proqramlarında dil və məzmun baxımından harmonizasiyanın təmin olunması məsələlərini elmi və sistemli müzakirə predmetinə çevirmişlər.

Qurultayda irəli sürülən bu yanaşmalar yalnız dövrün praktik ehtiyaclarını deyil, eyni zamanda türkdilli xalqlar arasında mədəni, elmi və intellektual integrasiyanın uzunmüddətli perspektivlərini də əks etdirirdi. Qeyd olunan problemlər müasir mərhələdə də öz aktuallığını qorumaqda, ortaq əlifba və ünsiyyət dili məsələsi türkoloji tədqiqatların, eləcə də dil və təhsil siyasəti sahəsində aparılan müzakirələrin mərkəzi mövzularından biri olaraq qalmaqdadır.

Türkologiya elmi Mehmet Fuat Köprülüzadə tərəfindən belə tərif edilmişdir: *“Türklüyün bütün sahələrinə aid hər növ elm sahələrini əhatə etməsi baxımından çox geniş və çoxşaxəlidir. Tarix elminin bütün sahələri, dil və ədəbiyyat, arxeologiya, etnoqrafiya – qısaca desək, türk millətinin maddi və mənəvi həyatına aid olan, yəni türklərə xas müxtəlif elm sahələridir”* (Köprülüzadə, 1927, s.2).

Bu baxımdan türkologiya türksoylu xalqların dili, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti, sosiologiyası, antropologiyası və etnoqrafiyasını fənlərarası yanaşma əsasında tədqiq edən bütövlükdə kompleks elmi sahə kimi qiymətləndirilir. Sözügedən sahələrin sistemli şəkildə təşkili və dövlət səviyyəsində koordinasiya türkologiyasının institusional strukturunun formalaşmasını zəruri etmişdir.

Türkologiyanın institusional iradəsi Türkiyədə xüsusilə Cümhuriyyət dövründə Mustafa Kamal Atatürkün təşəbbüsü və siyasi iradəsi ilə konkret məzmun və forma qazanmışdır. Cümhuriyyətin ilk illərində yaradılan Türkiyə İnstitutları, Türk Dil Qurumu kimi təşkilatlar bu elmi iradənin həyata keçirildiyi əsas akademik və ideoloji mərkəzlər kimi çıxış etmişdir.

Türkologiyanın formalaşmasının intellektual əsasları XVIII əsrdən etibarən, Fransız İnqilabından sonra Avropada mütləq monarxiyadan respublika idarəçiliyinə keçid, habelə çoxmillətli imperiyaların parçalanması ilə səciyyələnən siyasi və ideoloji şəraitdə meydana çıxmışdır. Şərqsünaslıq və sinologiya elmi ənənələrindən qaynaqlanan türkoloji tədqiqatlar əvvəlcə Avropada Berlin, Paris, Budapeşt və Peterburq kimi elmi mərkəzlərdə təşəkkül tapmış, XIX əsrdə isə Vilhelm Radlov, Vilhelm Tomsen, Armin Vambery, Jan Deny, Josef von Hammer, Karl Fredrix Neumann, Vasiliy Bartold, Nikolay Poppe və Sergey Malov kimi alimlərin fundamental araşdırmaları nəticəsində Asiya məkanında da elmi istiqamət kimi möhkəmlənmişdir.

Türkologiya elmi eyni zamanda Zəki Vəlidü Toğan, Fuad Köprülüzadə, Yusuf Akçura, Rəşid Rəhməti Arat, İsmayıl bəy Qasıralı və digər yerli türkoloqların dil, tarix və mədəniyyət sahəsində apardıqları tədqiqatlar vasitəsilə daha da inkişaf etdirilmişdir. XX əsrdə millət modeli əsasında milli kimlik quruculuğunun güclənməsi ilə paralel olaraq türkologiya elmi milli ideya və dövlət siyasəti ilə uzlaşdırılmış, elmi fəaliyyət ideoloji diskursla sıx qarşılıqlı əlaqəyə girmişdir.

Türkologiyanın milli iradəsinin və müasir təhsil konsepsiyasının formalaşmasında İsmayıl Qasıralının ideyaları, *Tərcüman*, *Əkinçi* qəzetləri, *Molla Nəsrəddin* jurnalı, XIX əsrin sonlarında meydana çıxan Cədidçilik hərəkatı, Türk Dərnəyi, Türk Yurdu Cəmiyyəti, Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyəti (ATTC), Turan Cəmiyyəti, Alaş Hərəkatı, eləcə də 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qeyd olunan ictimai-siyasi və elmi hadisələr türkologiyanın nəzəri və institusional əsaslarının millətçilik ideologiyası zəminində formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir.

Birinci Türkoloji Qurultayı haqqında. 1926-cı il 26 fevral – 5 mart tarixlərində Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay XX əsrin əvvəllərində türkologiya elmi və ümumtürk mədəni düşüncəsi baxımından ən əhəmiyyətli hadisələrdən biri hesab olunur. Qurultay son dərəcə mürəkkəb və

ziddiyyətli tarixi-siyasi şəraitdə təşkil edilmişdir. Bu baxımdan, Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayın gündəliyində müzakirə olunan məsələlərin elmi və mədəni əhəmiyyəti nə qədər yüksək qiymətləndirilsə də, sonrakı illərdə baş verən ictimai-siyasi proseslər bu hadisənin doğurduğu elmi ümidlərin tam şəkildə reallaşmasına təəssüf ki, imkan verməmişdir. Qurultayda iştirak edən 131 nəfər türkoloq alimin sonrakı dövrdə müxtəlif təqiblərə və repressiyalara məruz qalması onların elmi və şəxsi taleyinin ayrıca və geniş tədqiqat mövzusu olduğunu göstərir (Nərimanoğlu, 2006, s. 3).

Birinci Türkoloji Qurultay öz işinə 26 fevral 1926-cı ildə başlamışdır. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Ziya Bünyadov bu hadisəni xarakterizə edərək qeyd edirdi ki, qurultay həm elmi coşqunun, həm də siyasi strategiyaların kəsişdiyi mürəkkəb bir mərhələni əks etdirirdi. Onun fikrincə, alimlər bu toplantıda XX əsrin ilk böyük elmi etiraflarını irəli sürür, gələcək tədqiqat istiqamətlərini və elmi vəzifələri müəyyənləşdirir, ideyaların toqquşması isə türkologiya elminin inkişafında yeni perspektivlər açır (Bünyadov, 1993, s. 119).

Qurultayda dünyanın müxtəlif coğrafi bölgələrindən 131 nəfər nümayəndə iştirak etmiş və toplantı çərçivəsində ümumilikdə 17 iclas keçirilmişdir. İclaslarda türk dünyasının dili, ədəbiyyatı, tarixi, etnoqrafiyası və mədəniyyətinə həsr olunmuş 38 elmi məruzə dinlənilmişdir. Qurultay zamanı Teodor Menzel toplantının görkəmli türkoloq Vilhelm Radlovun şərəfinə keçirilməsi təklifi ilə çıxış etmiş, bu təklif Səməd ağa Ağamalıoğlu tərəfindən dəstəklənmişdir. Bununla yanaşı, Türkiyədən olan nümayəndələr qurultayın İsmayıl bəy Qasıralının xatirəsinə həsr olunması ilə bağlı təşəbbüs irəli sürmüşlər.

Beləliklə, Qurultay İsmayıl Bəy Qasıralı və Vilhelm Radlovun şərəfinə keçirilməsi qərarlaşdırılır. Qurultay dəvət olunanlar içərisində görkəmli şərqşünas-alimlər: F.Köprülüzadə, A.E.Krimski, N.N.Poppenin, L.Ligetin, N.Aşmarinin də olması, qurultayın tarixi dəyərini daha da artırır.

Qurultayda görkəmli türkoloq alimlərdən V.V.Bartold "Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrədilməsinin yaxın vəzifələri", N.N.Poppe "Türk dillərinin altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti", S.Y.Malov "Qədim türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və perspektivləri", S.F.Oldenburq "Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları", B.Çobanzadə "Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında", F.Köprülüzadə "Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı", A.N.Samoyloviç "Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri", F.Ağazadə "Türkdillərində düzgün yazı", Q.Şəraf "Ərəb və latın sistemli şriftlər və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiq məsələləri", mövzularında son dərəcə maraqlı elmi məruzələrlə çıxış etmişdilər.

Qurultayda türk dillərinin yeddi böyük problemi müzakirə olunmuşdu. Bunlardan; 1. Əlifba məsələsi, 2. İmla-orfoqrafiya problemi, 3. Termin məsələsi, 4. Tədris-metodika məsələsi, 5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri, 6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən orta qədəbi dil məsələsi, 7. Milli dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri (İbrahimov, 2014, s. 27).

Türkoloji miras kontekstində institusional inkişafın strateji prinsipləri: Türkiyə, Özbəkistan, Türkmənistan və Azərbaycan Nümunələri.

Türkiyədə türkoloji araşdırmalar. Türkiyədə türkologiya tədqiqatlarının tarixi Osmanlı imperiyasının son dövrlərindən başlayaraq Cümhuriyyət mərhələsinə qədər uzanan mürəkkəb və çoxşaxəli inkişaf xətti ilə səciyyələnir. Milli ədəbiyyat anlayışı xüsusilə *Gənc Qələmlər* jurnalının fəaliyyəti fonunda ön plana çıxmışdır. 1908-ci ildə Türk Dərnəyinin yaradılması, 1910-cu ildə *Gənc Qələmlər* hərəkatının təşəkkülü, 1911-ci ildə isə *Yeni Lisan* hərəkatının başlanması, habelə *Türk Yurdu* jurnalında milli şüuru gücləndirən məqalələrin dərc olunması milli ideyanın formalaşmasında ilkin mərhələni təşkil etmişdir.

Osmanlı dövründə Şəmsəddin Sami, Əhməd Vəfik Paşa və Əli Suavi kimi ziyalılar türklük elminin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Cümhuriyyət dövrünə keçid mərhələsində, İlber Ortaylının da vurğuladığı kimi, türkologiya əsasən akademik institutlar çərçivəsində deyil, daha çox ədəbi və siyasi mühitlər daxilində inkişaf etmişdir (Ortaylı, 2000, s. 389).

Cümhuriyyət dövründə isə türkologiya elmi tədricən qurumsallaşaraq sistemli elmi-tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir. 12 noyabr 1924-cü ildə Atatürkün sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 1111 sayılı qərarı əsasında İstanbul Darülfünununa bağlı Türkiyə İnstitutunun (indiki İstanbul Universiteti Türkiyə Araşdırmaları İnstitutu) yaradılması türklük elminin inkişafı istiqamətində institusional iradənin ilk konkret təzahürü hesab olunur. Bu mərhələdə Fuad Köprülünün Türkiyə İnstitutuna və Tarix Məclisinə rəhbər təyin edilməsi prosesin elmi istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

1925-ci ilin sentyabrında keçirilməsi planlaşdırılan Birinci Türkologiya Konqresi ilə bağlı təşəbbüslər 1926-cı ildə Bakıda təşkil olunmuş Türkoloji Qurultayda Türkiyə Cümhuriyyətinin Fuad Köprülü və Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən təmsil olunması ilə öz praktiki ifadəsini tapmışdır.

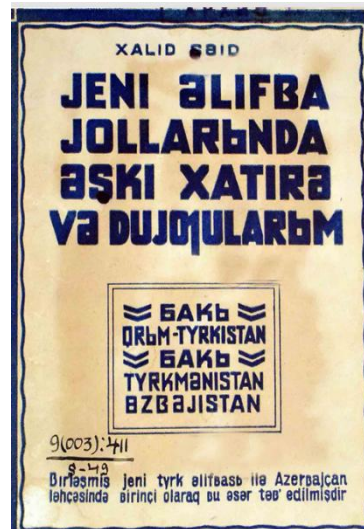
Atatürkün birbaşa təşəbbüs və direktivləri əsasında 1928-ci ildə latın qrafikalı əlifbaya keçid, 1930-cu illərdə Dil İnqilabının həyata keçirilməsi, 1931-ci ildə Türk Tarixi Tədqiqat Cəmiyyətinin, 1932-ci ildə Türk Dili Tədqiqat Cəmiyyətinin yaradılması, eləcə də 1936-cı ildə Ankara Universitetinin Dil və Tarix-Coğrafiya Fakültəsinin açılması türkologiya tədqiqatlarının sistemli şəkildə dəstəklənməsinə xidmət etmişdir (Yılmaz, 2025, s.39).

Bu təşəbbüslər Giles və Johnson tərəfindən irəli sürülmüş etnolinqvistik həyat qabiliyyətinə təsir edən struktur amillər və institusional dəstək (institutional support) anlayışları çərçivəsində nümunəvi model kimi dəyərləndirilə bilər. Müasir dövrdə Türkiyədə türkologiya yönümlü fəaliyyətlər universitetlər, elmi-tədqiqat institutları, fondlar, eləcə də türk dilinin xaricdə tədrisi ilə məşğul olan qurumlar vasitəsilə geniş coğrafi məkanda həyata keçirilir.

Türk dili tarixi inkişaf prosesində müxtəlif mədəniyyətlərlə qarşılıqlı təsir şəraitində geniş bir coğrafiyada yayılmışdır. Oğuz və Səlcuq dövrlərində formalaşan bu dil mühiti Osmanlı hakimiyyəti dövründə Balkanlar və Afrika ərazilərini də əhatə etmişdir. XXI əsrdə Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, Türkmən türkcəsi, Qaqauz türkcəsi və Xorasan türkcəsi ilə təmsil olunan türk dili Yunus Emre İnstitutu, Türkiyə Maarif Fondu, TÖMER, YTB, TİKA və digər qurumlar vasitəsilə qlobal auditoriyaya təqdim olunur. Eyni zamanda TÜBİTAK, TÜRKSOY, TÜRKSAV, TDPB və TÜRKPA kimi təşkilatlar Türk dünyasının mədəni, elmi və siyasi əməkdaşlığının inkişafına, akademik əlaqələrin genişləndirilməsinə və elmi-tədqiqat potensialının gücləndirilməsinə töhfə verir (Yılmaz, 2025: 40).

Türkiyədə türkologiya sahəsində akademik nəşrlər və elmi jurnallar da fəaliyyətini davam etdirməkdədir. *Türk Dili Araşdırmaları İlliyi – Belleten*, *İstanbul Universiteti Türkiyə Məcmuəsi*, *Türkbilgi*, *Bilgi*, *Türk Dünyası Dil və Ədəbiyyat Dərgisi*, *Atatürk Universiteti Türkiyə Araşdırmaları Dərgisi*, *Türk Kültürü*, *Türk Yurdu* və *Hacı Bəktəş Vəli Araşdırmaları Dərgisi* kimi nəşrlər türkologiya elminin inkişafında mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda türkoloji tədqiqatlar. Türkologiya sahəsində Latın əlifbasına keçid üzrə ilkin təşəbbüslər Azərbaycan və Yakut türkləri tərəfindən irəli sürülmüşdür. 1918-1920-ci illərdə Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətində Abdulla bəy Əfəndizadə tərəfindən hazırlanan latın əsaslı əlifba parlament tərəfindən qəbul edilmiş, 1919-cu ildə isə “Son Türk Elifbası” adlı 34 səhifəlik dərslik Bakıda nəşr olunmuşdur (İbrahimov, 2018, s.177). Özbək dilçisi Xalid Səid Xocayev 1929-cu ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” əsəri ilə əlifba islahatı prosesinə diqqət çəkmişdir (Toker, 1999, s.80). Bu əsər, əlifba reformu sahəsində atılmış ilk elmi addım hesab olunur.

*Özbək əsilli azərbaycanlı türkoloq alim Xalid Səid Xocayevin “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” əsəri.
“Birləşdirilmiş yeni türk əlifbası” ilə nəşr olunan ilk əsərdir.
(1929)*

27 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanın sovet hakimiyyəti altına daxil edilməsindən sonra da əlifba məsələsi aktual olaraq gündəmdə qalmaqda davam etmişdir. 1921-ci ildə Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə yeni əlifbanın hazırlanması məqsədilə Əlifba Komitəsi yaradılmışdır. Səməd ağa Ağamalıoğlunun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən bu komitə 33 hərfdən ibarət latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasını hazırlamışdır. Yeni əlifba 1922-ci ildən etibarən ərəb qrafikalı əlifba ilə paralel şəkildə tətbiq olunmuşdur. İlk nümunə mətnlər 21 sentyabr 1922-ci ildə *Yeni Yol* qəzetində dərc edilmişdir.

1922-1929-cu illər ərzində latın və ərəb qrafikalı əlifbalar paralel istifadə edilmiş, eyni zamanda Gürcüstan və Ermənistan ərazilərində yaşayan azərbaycanlılar arasında da yeni əlifbanın tətbiqinə başlanmışdır (User, 2006, s.229; Kılıç, 2019, s. 485).

Qeyd olunan proseslərin ideya və təşviq mənbələrindən biri 1883-cü ildə fəaliyyətə başlayan *Tərcüman* qəzeti olmuşdur. Bundan əlavə, Cədidçilik hərəkatı, 1913-cü ildə yaradılmış Turan Cəmiyyəti, 1917-ci ildə formalaşmış Alaş Hərəkatı, eləcə də 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay Azərbaycan türkologiyasının elmi və ideoloji inkişafında həlledici rol oynamışdır.

Birinci Türkoloji Qurultayda ümumilikdə 131 nəfər iştirakçı təmsil olunmuş, qurultay çərçivəsində 17 iclas keçirilmiş, tarix, dil, ədəbiyyat, yazı sistemi, əlifba, etnoqrafiya və mədəniyyət məsələlərinə həsr edilmiş 38 elmi məruzə dinlənilmişdir (Türk, 2022, s. 29). Qurultaya tanınmış şərqşünas Vasiliy Bartold, akademik Sergey Oldenburq, Avropa elm nümayəndələri F. F. Menzel və SSRİ Maarif Komissarlığını təmsil edən Aleksandr Samoyloviç rəhbərlik etmişdir. Azərbaycanı isə Səməd ağa Ağamalıoğlu, Ruhulla Axundov, Salman Mümtaz, Hüseyn Cavid və digər nümayəndələr təmsil etmişdir (Hudiyeva, 2024, s.4576-4577).

Qurultayda Sovet İttifaqı ərazisində yaşayan bütün türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçidi məsələsi geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Bu müzakirələr Türküstan ziyalılarının həmin dövrdə geniş elmi və intellektual əlaqələr şəbəkəsinə malik olduqlarını göstərən mühüm göstəricilərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Nəticə etibarilə, 1927-ci ildə Azərbaycan, 3 noyabr 1928-ci ildə isə Türkiyə latın qrafikalı əlifbaya keçmiş, Sovet hakimiyyəti tərkibində yaşayan türk xalqları 1927-1931-ci illər ərzində bu əlifbanı tətbiq etməyə başlamışlar. Lakin 11 iyul 1939-cu ildən etibarən kiril qrafikalı əlifbaya keçid SSRİ-nin mərkəzləşdirilmiş dil siyasətinin tərkib hissəsi kimi həyata keçirilmişdir (Kasapoğlu, 2018, s.5).

1937-1950-ci illəri əhatə edən dövr bütün türk dünyasında siyasi təzyiqlərin kəskin şəkildə artdığı mərhələ kimi xarakterizə olunur. Bu illərdə “pantürkizm” ittihamı ilə çoxsaylı ziyalı və alimlər həbs edilmiş, sürgünə göndərilmiş və ya edam olunmuş, nəticədə türkologiya elmi ciddi şəkildə zərbə almışdır. Məsələn, Bəkir Çobanzadə 1937-ci ildə edam edilmiş və bir sıra digər türkoloqlar repressiyalara məruz qalmışlar.

Müasir mərhələdə Azərbaycan türkologiyasının inkişafında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, AMEA Dilçilik İnstitutu (Xüsusilə Türk dilləri şöbəsi), Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Türkoloji Mərkəzi, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu aparıcı elmi və tədris mərkəzləri kimi çıxış edir.

Əlifba islahatı və Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı prosesində Mirzə Fətəli Axundzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Abdulla bəy Əfəndizadə və digər ziyalıların elmi, publisistik və ictimai fəaliyyəti mühüm rol oynamışdır. Sözügedən dövrdə fəaliyyət göstərən “Füyuzat”, “Həyat”, “Yeni söz”, “İrşad”, “Əkinçi”, “Molla Nəsrəddin” və digər nəşrlər milli şüurun formalaşması və intellektual mühitin təşəkkülündə həlledici əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Özbəkistanda türkologiya və dil siyasətinin inkişafı. 1920-1930-cu illər ərzində Özbəkistanda qurumsal iradənin inkişafı müstəqillikdən əvvəlki dövrdə də müşahidə olunmuşdur. 1924-cü ildə İnkilab Komitəsinin 48 sayılı qərarı ilə “Rəsmi sənədlərin Özbək dilində hazırlanması” qanunu qəbul edilmişdir. 1928-ci ildə dövlət idarələrinin özbəkləşdirilməsi və qurumlarda çalışanların Özbək dilini bilməsi tələbi qanuniləşdirilmiş, 1 oktyabr 1929-cu ildən etibarən Özbək dilini bilməyənlərin dövlət orqanlarında işləməsi qadağan edilmişdir (Abdumajidov, 1999, s.26). 1931-ci ildə isə Özbəkistan Mərkəzi İcra Komitəsi və Xalq Soveti qurum adlarının Özbək dilində olmasını tələb edən əlavə qərar qəbul etmişdir.

Bu siyasətin əsas təkanverici mənbəyi 1926-cı il Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay olmuşdur. Qurultaya Özbəkistanı Xolid Soid Xo‘jayev, G‘ozi Olim Yunusov, Bekjon Rahmon və digər dilçilər təmsil etmişdir. Qurultayda ortaq terminlərin yaradılması və tətbiqi məsələləri müzakirə edilmiş, növbəti konqresin 1928-ci ildə Səmərqənddə keçirilməsi planlaşdırılmışdır. Lakin həmin görüş həyata keçməmiş, Özbəkistanın ev sahibliyi yalnız 1973-cü ildə İkinci, 1980-ci ildə isə Üçüncü Türkologiya Qurultayı ilə gerçəkləşmişdir (Eltazarov, 2017, s.75-78).

Bakı Qurultayında həmçinin Əlişir Nəvayinin 500 illiyi ilə bağlı anma proqramının hazırlanması qərara alınmış, 16 əsərin çapı planlaşdırılmış və Nəvayi ilə yanaşı Hüseyn Baykaranın “Divanı” da nəşr edilmişdir (Demirel, 1999, s. 34). Bu tədbirlər Özbəkistan üçün böyük motivasiya mənbəyi olmuşdur. 21 oktyabr 1989-cu ildə qəbul edilmiş “Dövlət dili haqqında Qanun” Özbək dilinin dövlət dili statusunu təsbit etmiş, qanun 1995-ci ildə yenilənmiş, 1996-cı ildə isə Bakı Dövlət Proqramı ilə tətbiqi təmin olunmuşdur (Yılmaz, 2025, s.262).

Müstəqillik sonrası dövrdə Özbəkistanda dil siyasəti aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf etmişdir: əlifba dəyişiklikləri, terminoloji standartlaşdırma, imla qaydalarının tənzimlənməsi, müasir lüğətçilik, dil siyasətləri və rəqəmsallaşma. 2019-cu ildə qanunvericiliklə rəsmi sənədlərdə yalnız Özbək dilinin istifadəsi tələb olunmuşdur. 2021-ci ildə Təhsil Nazirliyi Özbək əlifbasını Türk dünyası ilə uyğunlaşdırmaq məqsədilə yeni Latin əlifbəsi layihəsini təqdim etmiş, “sh” yerinə /ş/, “ch” yerinə /ç/, “q” yerinə /ğ/ hərflərinin istifadəsini tövsiyə etmişdir.

Özbəkistanda müstəqillik sonrası türkologiya sahəsinin qurumsal strukturları aşağıdakılardır:

- Özbəkistan Elmlər Akademiyası
- Daşkənd Dövlət Şərqşünaslıq Universiteti
- Nizami Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universiteti
- Əlişir Nəvayi adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti
- Dövlət Dilini İnkişaf Etdirmə Qurumu və Anadili İnkişaf Dövlət Proqramı
- Dil Araşdırmaları Mərkəzləri
- Rəsmi Dildə Dövlət Sənədlərini Tənzimləmə və İnkişaf Mərkəzi

2022-ci ildə TİKA dəstəyi ilə Səmərqənd Dövlət Universitetində yaradılmış Türkologiya Araşdırmaları İnstitutu Özbəkistanda “Türkologiya” adı daşıyan ilk qurumsal struktur kimi tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Bundan əlavə, Özbəkistanda müxtəlif akademik nəşrlər türkologiya və dilçilik sahəsində elmi mirası qoruyur. Onlar arasında Turkologik Tadqiqotlar, Turkologiya, Filologiya Masalalari, Adabiy Meros, Meros, O'zbek Tili va Adabiyoti, Til va Adabiyot Ta'limi, Fan va Turmush, Sharq Yulduzi, Sharqshunoslik-Oriental Studies, O'zbekiston va Madaniyat, Jadid, O'zbekiston Ovozi, Yoshlor Ovozi və digər nəşrlər qeyd olunmalıdır.

Bu qurumlar və nəşrlər Özbəkistanda cədidçilərin elmi irsinin öyrənilməsinə və Türk dünyası şüurunun inkişafına xidmət edir.

Müasir dövrdə Qazaxıstanda türkoloji araşdırmalar və dil siyasəti. 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq Qazaxıstanda qazax dilinin statusunun yüksəldilməsi istiqamətində yeni siyasət yürüdülmüşdür. Nursultan Nazarbayevin rəhbərliyi ilə 1989-cu ildə “Qazaxıstan SSR-də dillər haqqında qanun” qəbul edilmiş, qazax dili dövlət dili, rus dili isə xalqlararası ünsiyyət dili statusu almışdır. 1990-cı ildə Nazirlər Kabineti tərəfindən “Qazax dilinin və digər dillərin 2000-ci ilə qədər inkişaf etdirilməsi” ilə bağlı Dövlət Proqramı qəbul edilmiş, 1992-ci ildə proqramın həyata keçirilməsini təmin edən əlavə qərarlar qəbul edilmişdir. 1995-ci ildə yeni konstitusiyada qazax dili dövlət dili kimi təsbit edilmiş, rus dilinə isə dövlət orqanlarında qazax dili ilə birlikdə istifadə hüququ verilmişdir.

Sovet dövründə qazax dilçiləri əsas diqqəti dilin daxili quruluşuna, qədim əsər və əlyazmaların oxunmasına, terminologiyanın inkişafına yönəlmişlər. SSRİ-nin son dövrlərində rus dili Qazaxıstanda geniş istifadə olunmuş, qazaxların yarından çoxu rus dilində sərbəst danışa bilirdi. 1989-cu ildə aparılan dillə bağlı müzakirələrdə qazax tərəfi, dilin dövlət dili statusu almasını tələb etmiş, rus və digər qeyri-qazax xalqlar isə bərabər status tərəfdarı olmuşdur. Elmlər Akademiyasının əməkdaşı B. Həsənov bu vəziyyəti belə şərh etmişdir: “Dövlət dili ideyası milli nihilistlərə və titul milliyyətinə deyil, qazax dilinə yuxarıdan baxanlara qarşı mübarizədən doğdu” (İbrahimov, 2025, s.31).

1995-ci ildə prezidentin tapşırığı ilə bütün dövlət məmurlarının qazax dilini öyrənməsi planlaşdırılmış, 1996-cı ildə dövlət dili öyrənməyənlərə ayrı-seçkiliyin qarşısı alınmışdır. 1995-ci ildə qəbul edilən üç qərarla isə məhkəmə, gömrük və digər dövlət qurumlarında qazax və rus dillərinin istifadəsi hüquqi çərçivəyə salınmışdır.

2001-ci ildə latın əlifbasına keçidlə bağlı təkliflər hazırlanmış, müzakirələr aparılmışdır. Latın əlifbasının tətbiqi üçün 2017-ci ildə prezident sərəncamı verilmiş və 34 hərfdən ibarət ortaq əlifba layihəsi hazırlanmışdır. Beynəlxalq Türk Akademiyası və onun Terminologiya Komitəsi ortaq əlifbanın bütün türkdilli ölkələr üçün tövsiyə olunmasını planlaşdırmışdır.

N.Nazarbayevin 2040-cı il strategiyasında qazax dilinin inkişafı üçün konkret hədəflər müəyyən edilmişdir. Strategiyada qazaxıstanlıların 2025-ci ilə qədər 95%-nin qazax dilinə hakim olması, milli kimliyin qorunması və dilin hər sahədə effektiv istifadəsi məqsəd qoyulmuşdur. Prezident qeyd etmişdir ki, qazax dili milli mənəvi qaynaqdır və gələcək nəsillərə zəngin dil mirası qoyulmalıdır.

Bugünkü dövrdə Qazaxıstanda dövlət dili siyasəti uğurla həyata keçirilir, lakin rəsmi sənədlərin hazırlanmasında hələ də rus dilindən geniş istifadə olunur. Qazax dilində terminlərin məhdudluğu və müasir üslubda kitabların azlığı əsas problemlər olaraq qalmaqdadır. Bununla belə, hökumət tərəfindən dilin inkişafına ciddi maliyyə vəsaiti ayrılır, Dillər İnkişaf Mərkəzləri və hər şəhərdə Dil Mərkəzləri vasitəsilə tədbirlər həyata keçirilir.

Türkmənstanda türkoloji tədqiqatlar. 1920-ci illərin sonlarına doğru Sovetlər Birliyi çərçivəsində Türkmənstanda da türkologiya tədqiqatlarının koordinasiyasını təmin edəcək institut və komissiyaların yaradılmasına başlanmışdır. İlk dövrlərdə yerli dillərin inkişafı dəstəklənmiş kimi görünə də, zamanla bu siyasət rus dilinin üstünlüyünü ön plana çıxaran bir forma almışdır. Lenin dövründə türkmən dilçilər yerli dillərin və mədəniyyətlərin təşviqinin Türkmən xalqı üçün

əhəmiyyətini vurğulamışdır. Lakin Stalin dövründə “bir dil, bir əlifba” siyasətinə keçilmiş, fərqli lehçələr və əlifbalar tətbiq edilərək “parçala və idarə et” prinsipi gücləndirilmişdir.

Bolşevik inqilabından sonra Türkmən yazı dili və əlifba islahatları başlanmışdır. 1921-ci ildə Aşqabatda yaradılmış Türkmən Akademik Komissiyası 1922-ci ildə Daşkənddə toplanmış, Arap əlifbasının yenidən tənzimlənməsi və məktəblərdə yeni hərflərlə kitabların tətbiqi məsələlərini qərara almışdır. 1922-ci ildən etibarən Daşkənddə Türkmən dilində dərsliklər, jurnal və antologiyalar nəşr olunmağa başlamış, Mahtumkulu, Mollanepes və Kemine kimi xalq şairləri ilə bağlı materiallar bu nəşrlərdə yer almışdır.

1920-ci illərin sonu və 1930-cu illərin əvvəllərində isə Lenin dövründəki dil və mədəniyyət yönümlü nəşrlərin yerini ideoloji və partiya nəşrləri (Dayhan, Yaş Komünist, Tokmak, Bolşevik) tutmuşdur (Kalenderoğlu, 2011, s.102-108).

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay türk köklü topluluqların etnik, mədəni və siyasi birliyinin təşəkkülündə alfabet dəyişiminin önəmli prinsip kimi tətbiqini konkretləşdirmişdir. Qurultaya Türkmənistandan Muhammet Geldiyev və Bekgi Berdiyev qatılmışdır. 17 yanvar 1928-ci ildə Daşkənddə keçirilmiş qurultaydan sonra bəzi Türkmən məktəblərində, bir il sonra isə bütün məktəblərdə Latın əlifbası ilə tədris tətbiq edilmişdir. 1 oktyabr 1928-ci ildən rəsmi yazışmalarda Latın əlifbası istifadə olunmuş, 5 noyabr 1929-cu ildə isə ölkədə Latın əlifbasına keçid rəsmi olaraq təsdiqlənmişdir. Lakin bu vəziyyət 1940-cı ilə qədər davam etmiş, həmin ildən Kiril əlifbasına keçilmişdir. 12 aprel 1993-cü ildə isə Türkmənistan parlamenti Kirildən yenidən Latın əlifbasına keçid qərarı vermiş və təhsil sahəsində kademəli tətbiq başlamışdır (Sarıyev, 1999, s.118).

1940-1990-cı illər arası dövr Türkmənistan və ümumilikdə Turan coğrafiyasında türkologiya tədqiqatlarının Sovet ideologiyası çərçivəsində aparıldığı, milli kimlikdən uzaqlaşdırıldığı bir dövr olmuşdur. Bununla belə, bu müddət ərzində aparılan işlər türkologiya elminin əsas altyapısını formalaşdırmış və 1991-ci ildən sonra milli perspektivlə yenidən inkişaf etdirilməsinə zəmin yaratmışdır.

Bağımsızlıq dövründə Türkmən dilinin inkişafı məqsədilə fəaliyyət göstərən əsas qurumlar aşağıdakılardır:

Türkmən Dilini İnkişaf Etdirmə Dövlət Komissiyası
Türkmənistan Elmlər Akademiyası çərçivəsində Dilçilik İnstitutu
Ədəbiyyat və Folklor Araşdırmaları Mərkəzi
Tarix və Etnografiya İnstitutu
Türkmənistan Dövlət Mədəniyyət İnstitutu
Azadi Türkmən Milli Dünya Dilləri İnstitutu
Mahtumkulu Dövlət Universiteti

Bu qurumlar Türkmənistanda türkologiya elminin əsas kodlarını qoruyub inkişaf etdirmiş, milli kimliyin canlanmasını, tarixi köklərin gücləndirilməsini və mədəni müstəqillik hədəflərini dəstəkləmişdir.

Türkmənistanın mətbuat həyatına baxdıqda, bağımsızlıq öncəsi dövrdə Sadayı Pukara, Dañ Yıldızı, Türkmenistan, Ruzname-i Maveray-yı Bahr-ı Hazar, müstəqillik dövründə isə Edebiyat we Sungat, Mugallymlar Gazeti, Türkmen Dili, Miras, Nesil, Dünyä Edebiyaty, Karagum, Zenan Kalby, Medeniyyet we Syýahat qəzet və jurnalları türkologiya sahəsini dəstəkləyən əsas nəşrlər olmuşdur.

Qırğızistanda türkoloji tədqiqatlar. Qırğızistanda Türkoloji sahənin ən sistemli akademik təmsil olduğu qurum Qırğızistan-Türkiyə Manas Universitetidir. Universitetin Türkoloji Bölümü bakalavr və magistr səviyyəsində təhsil verir, tələbələri dil, ədəbiyyat, mədəniyyət və tərcümə sahələrində tədqiqat layihələrinə yönəldir. Bölümün dərs proqramları və seminarları yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də Türk dünyası mədəni əlaqələri baxımından əhəmiyyətli elmi bilik yaradır. Universitetə bağlı Sosial Elmlər İnstitutu və Türk Mədəniyyəti Araşdırma Mərkəzi tədqiqatların koordinasiyasını aparır və çoxdilli nəşr siyasəti ilə beynəlxalq elmi ictimaiyyətə töhfə verir.

Qırğızıstanın dilçilik, ədəbiyyat və folklor araşdırmalarında mərkəzi rol Çingiz Aytmatov İnstitutuna aiddir. Burada Qırğız dilinin tarixi, dialektologiyası, müasir ədəbiyyat və Aytmatov əsərləri tədqiq olunur, gənc alimlərə layihə və nəşr dəstəyi göstərilir.

Qırğız Milli Universitetindəki Türk Dili/Türkoloji bölmələr 2024-cü ildə açılan Türk Dili Mərkəzi ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Mərkəz çağdaş Türk ləhcələri üzrə müqayisəli tədqiqatlar aparır, tədris materialları hazırlayır və ortaq layihələrə rəhbərlik edir.

Manas Sosial Araşdırmalar Dərgisi (MSAD) ölkənin sosial elmlər sahəsində ən qədim akademik platformalardan biridir. İldə dörd dəfə nəşr olunan jurnal Türk, Qırğız, Rus və İngilis dillərində məqalələr dərc edir və Türkoloji sahədə bir çox orijinal araşdırmalara ev sahibliyi etmişdir. Manas Journals platforması isə bütün akademik jurnalları bir araya gətirərək elmi biliklərin paylaşımını asanlaşdırır.

Qırğızıstanda Türkoloji sahənin davamlılığına töhfə verən əsas tədbirlərdən biri Genç Türkologlar Uluslararası Sempozyumudur. 2025-ci ildə onuncusu keçirilmiş sempozyum gənc tədqiqatçıları bir araya gətirərək müasir Türkoloji istiqamətləri müzakirə etməyə imkan verir. Eyni zamanda Türk Dövlətləri Təşkilatı və Türk Akademiyası tərəfindən Bışekdə keçirilən toplantılarda Qırğız dilinə çevrilmiş Türkoloji nəşrlər təqdim edilmişdir.

Qırğız Türkçəsi və dialektologiyası, regional ləhcələr, terminləşmə və sözlü ənənələr üzərində aparılan araşdırmalar Qırğız dilinin daxili dinamiklərini anlamağa kömək edir. Aytmatov əsərlərinin tədqiqi “Aytmatovşünaslıq” sahəsini inkişaf etdirmiş, etnokültür və dil vəziyyəti, Dungan, Uygur, Özbək və Rus topluluqlarının dil kimliyi və ikidillilik məsələləri yeni tədqiqat sahələri açmışdır.

Bu qurumlar və fəaliyyətlər Qırğızıstanda Türkoloji sahənin akademik əsaslarını möhkəmləndirir və milli-mədəni kimliyin inkişafına böyük töhfə verir.

Türkologiyanın elmi perspektivi və gələcək strategiyası. Türkologiya, türk dilləri, ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyətinin elmi şəkildə öyrənilməsi sahəsi olaraq, qədim dövrlərdən bu günümüze qədər zəngin bir inkişaf yolu keçmişdir. Müasir dövrdə Türkoloji tədqiqatlar yalnız dil və ədəbiyyat aspektləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda Türk dünyasının mədəni, sosial və siyasi əlaqələrini, eləcə də beynəlxalq elmi əməkdaşlıq imkanlarını əhatə edir. Bu sahədə aparılan araşdırmalar, müxtəlif türk xalqlarının ortaq irsi və mədəni dəyərlərinin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün vacib bir elmi baza yaradır.

Türkologiya yalnız türk mənşəli xalqların dilləri, ədəbiyyatı, coğrafiyası və etnoqrafiyasını öyrənən bir sahə deyil; həm də mədəniyyətin yaddaşını daşıyan çoxqatlı intellektual və mədəni sahədir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İsmayıl Qasıralı, Yusuf Akçura, Zeki Velidi Toğan, Mehmet Fuat Köprülü, Abdurauf Fitrat, Ahmet Ağaoğlu və Hüseynzadə Əli kimi öncül düşüncülər Türkologiyayı yalnız akademik fəaliyyət deyil, eyni zamanda bir mədəniyyət quruculuğu layihəsi kimi formalaşdırmışdır.

Müasir Türkologiya keçmişin topladığı bilikləri rəqəmsallaşma və qloballaşmanın yaratdığı yeni dinamika ilə əlaqələndirməli, növbəti nəsillərə çatdırmaq üçün yol xəritəsi müəyyən etməlidir. Bu baxımdan, Türkologiya 1926–2026 dövrünü dəyərləndirərək gələcəyə işıq tutmalıdır. Hədəf, “dildə, fikirdə, işdə birlik” prinsipi ətrafında Türk dünyasının integrasiyası, ortaq əlifba, ortaq bazar, kollektiv inkişaf təşəbbüsləri, hərbi əməkdaşlıq və ortaq intellektual əməkdaşlıqdır.

Qloballaşan dünyada, texnologiyanın sürətli inkişaf etdiyi mühitdə, əsas ehtiyaclarını qarşılamayan icmaların yaşadığı paradokslar mövcuddur. Bu səbəbdən Türkologiyanın ikinci yüz ili həm bugünü, həm də gələcəyi oxuya bilməli, məsul qurumlar bu vizyona rəhbərlik etməlidir. 2026-cı il tədbirlərində Çağdaş Türk Dialektləri Bölmələri və Türkologiya üzrə əsas akademik institutlar mərkəzi rol oynamalıdır. Vizyon sənədi geniş kontekstdə kimlik, mədəniyyət, dil siyasətləri, rəqəmsal transformasiya, ortaq irs şüuru, təhsil proqramları və beynəlxalq əməkdaşlıqları əhatə etməlidir.

Türkologiyada gələcək perspektiv, Türk dünyasının bütünləşməsinə yönəlmiş disiplinlərarası əməkdaşlıq, rəqəmsal mədəniyyət, süni zəka əsaslı dil texnologiyaları və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir üzərində qurulmalıdır.

Bu məqsədlə təklif olunan prioritetlər aşağıdakılardır:

1. Türk dialektləri arasında termin birliyi və ortaq əlifbanın tamamlanması;
2. Rəqəmsal arxivlər, semantik verilənlər bazaları və sosyokultural atlasların yaradılması;
3. Elektron yaddaş və akademik mübadilə proqramlarının həyata keçirilməsi;
4. Türk dünyasını əhatə edən ortaq xəbər portalları və veb saytların yaradılması;
 - Bu saytlar həm milli dillərdə, həm də ortaq əlifba ilə xəbərlər, məqalələr, ədəbiyyat nümunələri, forklar və digər mədəni-mədəniyyət materiallarını təqdim etməlidir;
 - Saytlar eyni zamanda ortaq dil nümunələri üçün platforma və virtual tədris resursu kimi xidmət etməlidir;
5. Orijinal elmi və mədəni məzmunun hazırlanaraq medianın strateji gücündən istifadə olunması;
6. Ortaq elmi jurnal platformaları və virtual kitabxanaların integrasiyası;
7. “Gənc Akademik Şəbəkə - Türk Dünyası gənc tədqiqatçıların akademik platforması”nın qurulması və gənc tədqiqatçıların dəstəklənməsi;
8. Beynəlxalq qurumların fəaliyyət hesabatlarında qısa, orta və uzunmüddətli hədəflərin izlənməsi;

Nəticə

Çalışmada vurğulandığı kimi, türkologiyanın elmi sahə kimi formalaşmasının ideoloji və siyasi əsasları, yüzillik dövrdə Türkiyə, Özbəkistan, Türkmənistan və Azərbaycan xəttində inkişaf edən institusional iradə, həmçinin qurumsallaşmanın əsas kodları və 1926-cı il Birinci Türkoloji Qurultayının yaratdığı təsir dalğası ümumi şəkildə araşdırılmışdır.

Məqalənin məqsədi türkologiyayı dil, tarix, coğrafiya, ədəbiyyat və mədəniyyət sahələrini əhatə edən bir “məlumat mədəni” kimi qiymətləndirərək, Türk dünyasının ortaq yaddaşını qoruyan və mədəni davamlılığı təmin edən strateji bilik sahəsi, bir düşüncə sistemi kimi təqdim etməkdir. Bu baxımdan 2026-cı il – Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyi – yalnız anma deyil, eyni zamanda yeni elmi və mədəni vizyonun elan edilməsi üçün unikal fürsətdir. Türkologiyanın ikinci yüzilliyinə dair uzunmüddətli və davamlı strategiyaların işlənməsi zəruridir.

Təklif olunan təşəbbüsləri həyata keçirəcək institutlar və elmi mərkəzlər, fəaliyyət istiqamətləri və gələcəyə yönəlik strategiyalar önə çıxarılmış, tarixi yaddaşın rəqəmsal mədəniyyət və texnologiyalarla integrasiyasının əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Müasir türkologiya XXI əsrin dinamiklərinə uyğun olaraq bugünü elmi şəkildə təhlil etməli, yüz il əvvəlki qurultayın ruhuna sadıq qalaraq gələcəyi yenidən formalaşdırmalıdır. Bu baxımdan universitetlərin çağdaş türk dialektləri şöbələri və türkologiya sahəsi üzrə fəaliyyət göstərən elmi institutlar bu prosesdə mərkəzi rol oynamalıdır.

Nəticə etibarilə, türkologiyanın ikinci yüzilliyinə istiqamət verəcək genişmiqyaslı strategiya müəyyən edilməli, Birinci Türkoloji Qurultayın irsi və İsmayıl bəy Qaspiralının “*Dildə, fikirdə, əməldə birlik*” ideyası müasir dövrün tələblərinə uyğun yenidən qiymətləndirilməlidir. Türk dünyasında integrasiyanı gücləndirmək üçün ortaq əlifba, ortaq dil və terminoloji birliyin təmin edilməsi prioritet olmalıdır. Bu prosesdə elmi, institusional və siyasi aktorlar arasında koordinasiya yaradılmalı, dil və əlifba komissiyaları fəaliyyətlərini sistemli və effektiv şəkildə həyata keçirməlidir.

Həmçinin, milli dillərdə və ortaq əlifba ilə elmi, mədəni və ədəbi materialların paylaşılacağı ortaq sayt və platformaların yaradılması, Türk dünyasının mədəni və elmi integrasiyasına xidmət edən əsas mexanizm kimi qiymətləndirilməlidir. Bu platformalarda ortaq dil nümunələri, terminlər, ədəbiyyat əsərləri, xəbər və tədris materialları yerləşdirilməli, həm milli, həm də ortaq əlifba vasitəsilə geniş auditoriyaya çatdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdumajidov, L. (1999). *Özbəkistan Respublikasının Dövlət dili haqqında qanununa şərhlər*. Adolat.
2. Bünyadov, Z. (1993). *Qırmızı terror*.
3. Demirel, Ö. F. (1999). "I Türkoloji Qurultayı və Theodor Menzel." *1926 Bakı Türkoloji Qurultayının 70 illik yubileyi münasibətilə keçirilən konfransın materialları* (29-30 noyabr 1996). Ankara: Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix Yüksək Qurumunun Türk Dil Qurumu Nəşrləri. s. 27-58.
4. Eltazarov, C. (2017). *Özbəkistanda XX əsrdə həyata keçirilmiş yazı və orfoqrafiya islahatlarının tarixi (Sosiolingvistik təhlil)*. SamDU Nəşri.
5. Fərəh, A. (2006). Birinci Türkoloji Qurultay haqqında düşüncələr. *Ədəbiyyat qəzeti*.
6. Həsənlı, C. (1999). "Birinci Türkoloji Qurultaya qısa tarixi baxış." *1926 Bakı Türkoloji Qurultayının 70 illik yubileyi münasibətilə keçirilən konfransın materialları* (29-30 noyabr 1996). Ankara: Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix Yüksək Qurumunun Türk Dil Qurumu Nəşrləri, s. 7-12.
7. İbrahimov, E. (2014). 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultayda türkdilli xalqlar üçün ədəbi dil və ortaq türk dili məsələsi. *Tədqiqatlar*, (2), 26-41.
8. İbrahimov, E. (2018). *Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Dil Meseleleri*. Han Yayınları.
9. İbrahimov, E. (2025). Teaching English in post-Soviet Kazakhstan. *International Journal of the Sociology of Language, (IJSL)*, Volume 294. pp. 31-46.
10. Kalenderoğlu, İ. (2011). *Sovetlər Birliyi dövründə Türkmənstanda folklor siyasətləri və araşdırmalar*. Ankara: Kurgan Ədəbiyyat Nəşrləri.
11. Kasapoğlu Çengel, H. (2018). "Sovet ideologiyası və Türküstan ziyalıları." *Gazi Türkiyat*, Payız, №23.s. 1-7.
12. Kılıç, F. (2019). "Azərbaycanın latın əlifbasına keçidinin Türkiyədəki əlifba müzakirələrinə təsiri." *Atatürk Araşdırma Mərkəzi Jurnalı*, Payız. №100, s. 479-504.
13. Köprülüzadə, M. F. (1927). "Türkiyyat aləmində." *Həyat*, 3(53)..
14. Nərimanoğlu, K. V., & Ağakışiyev, Ə. (2006). *1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı*. Çinar-Çap.
15. Ortaçlı, İ. (2000). "Türkologiya və Slavistika: Türkiyə Türkologiyası və Rus-Sovet ziyalılarının Türkologiyası haqqında." *Osmanlı İmperiyasında İqtisadi və Sosial Dəyişiklik (Məqalələr 1)*. Turan Kitabevi.
16. Sarıyev, B. (1999). "Türkmənstanda əlifba və müasir inkişaf." *Atatürkün Hərflər İnqilabı və Türk Dünyasına Təsirləri Simpoziumu materialları* (27 oktyabr 1998). Trabzon: Kafkasya və Orta Asiya Ölkələri Tədqiqat Mərkəzi Nəşrləri. s. 117-120.
17. Savaşkan, V. (2015). "Azərbaycan dilinin tədrisinə dair yazılmış ilk dərsliklər." *Atatürk Universiteti Türkiyat Araşdırmaları Jurnalı*, №53, s. 201-214.
18. Toker, M. (1999). "Türküstanın latın əlifbasına keçidində böyük rol oynamış Xəlil Seyid Hocaev və 'Böyük Əlifba Yollarında' əsəri." *1926 Bakı Türkoloji Qurultayının 70 illik yubileyi münasibətilə keçirilən konfransın materialları* (29-30 noyabr 1996). Ankara: TDK Nəşrləri, s. 79-89.
19. Türk, V. (2022). "1926 Bakı Türkoloji Qurultayı." *Düşüncə Dünyasında Türkiyə*, 3(17). s. 25-42.
20. User, H. Ş. (2006). *Başlanğıcdan bu günə Türk yazı sistemləri*. Akçağ Nəşriyyatı.
21. Yılmaz, E. (2025). 1926'dan 2026'ya Türkoloji'nin Asırlık İradesi. *Turkologik Tadqiqotlar Xalqaro Ilmiy Jurnalı*. 2(7), 38-53.
22. Yılmaz, E. (2025). "Özbəkistanın vizyoner lideri Şavkat Mirziyoyevin dil siyasəti." *Türk Mədəniyyəti və Hacı Bəktəş Vəli Araşdırmaları Jurnalı*, №114, s. 253-271.

Daxil oldu: 09.03.25

Qəbul edildi: 05.05.25